

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Орхан Памук

ЧУМНИ НОЧИ

Роман

Харків
«ФОЛІО»
2023

Коли наближається небезпека, в душі людини завжди однаково потужно говорять два голоси: один вельми розсудливо каже про те, щоб людина обміркувала саму властивість небезпеки та засоби позбавлення від неї; інший ще розумніше говорить, що надто важко й болісно думати про небезпеку, бо передбачення всього та порятунок від загального перебігу подій непідвладні людині й тому краще оминати тяжке, доки не настав його час, та думати про приємне.

Лев Толстой. Війна і мир

Жоден письменник наступної епохи не ставив собі за мету вивчення та порівняння цих мемуарів, щоб скласти з них безперервний ланцюг подій, послідовну історію цієї чуми.

Алессандро Мандзоні. Заручені

Хочу подякувати моему другові-історику Едхему Ельдему, чії поради та корективи неабияк допомогли мені на останньому етапі роботи над книгою.

О. Памук

ПЕРЕДМОВА

Ця книга — історичний роман, але водночас це роман, написаний як історичне дослідження. Розповідаючи про найтривожніші й насичені подіями шість місяців, які колись випали на долю мешканців острова Мінгер — перлини Східного Середземномор'я, — я додала до розповіді і дещо про історію моєї батьківщини, яку я дуже люблю.

Я досліджувала епідемію чуми 1901 року і в якийсь момент відчула, що для розуміння мотивів вчинків деяких людей у той короткий, але сповнений драматичних подій період, сухої історичної науки недостатньо — необхідно скористатися засобами художньої літератури. Так я і зробила — спробувала поєднати історію та літературу.

Але нехай читач не думає, нібито до роботи мене спонукали думки про високу літературу. Усе почалося відтоді, коли мені до рук потрапили листи, які були настільки прекрасні, що мені закортіло написати про них. Мені доручили підготувати до друку і прокоментувати сто тринадцять листів Пакізе-султан, третьої дочки 33-го султана Османської імперії Мурада V, які вона надіслала протягом 1901—1913 років старшій сестрі Хатідже-султан. Роман, який ви починаєте читати, був задуманий як передмова наукового редактора.

Передмова розросталася, наповнювалась подробицями, які я дізнавалася під час моїх досліджень, і зрештою перетворилася на книгу, яку ви тримаєте в руках. Зізнаюся, що передусім я була зачарована особистістю милої та надзвичайно

чуйної Пакізе-султан, її стилем та розумом. Вона мала дуже рідкісний — як серед істориків, так і серед романістів — талант оповідача, цікавилась подробицями і бажала поділитися з читачем тим, що знає і відчуває. Чимало років я досліджувала в англійських та французьких архівах звіти консулів, які працювали в портових містах Османської імперії, написала на цьому матеріалі дисертацію та кілька монографій. Жоден із цих людей не описав дні чуми чи холери з тією глибиною та блиском, як це зробила Пакізе-султан; у жодному з їхніх звітів не відчувається атмосфера османського порту настільки виразно, щоб дати змогу читачеві на власні очі побачити барви східного ринку, почути крики мартинів і скрип гарби. Мабуть, саме сповнена життя розповідь дочки султана, напрочуд чуйної до людей, явищ і подій, підказала мені думку перетворити передмову на роман.

Коли я читала її листи, питала себе: може, Пакізе-султан описала події яскравіше й докладніше за всіх істориків та іноземних консулів, бо була жінкою? Не забуваймо, що в дні чуми вона майже не виходила зі своєї кімнати в гостьових покоях резиденції губернатора і про те, що відбувається в місті, знала від чоловіка-лікаря. Пакізе-султан не лише змалювала у листах світ чоловіків, політиків, чиновників та лікарів, а й спромоглася уявити себе на їхньому місці. Так і я, працюючи над своїм романом-хронікою, намагалася відродити для читача цей світ. Звісно, бути такою ж відкритою, яскравою та спраглою до життя, як Пакізе-султан, дуже непросто.

Її блискучі послання, які після публікації складуть щонайменше шістьсот сторінок, захопили мене ще й тому, що на острові Мінгер минуло моє дитинство. Дівчинкою я зустрічала ім'я Пакізе-султан у шкільних підручниках, газетах та улюблених щотижневих журналах для дітей («Наш острів» та «Захоплююча історія»), де друкували героїчні казки та комікси, і відчувала до неї якусь особливу прихильність. І якщо дехто

вважає Мінґер таємничим островом з казок і легенд, то для мене такою казковою героїнею завжди була Пакізе-султан. І коли до мене несподівано потрапили її листи й відкрили мені повсякденні турботи і справжні почуття моєї казкової героїні, я була зачарована силою її особистості та відвертістю. Терплячий читач, дочитавши книгу до останньої сторінки, побачить, що мені судилося познайомитися з нею і по-справжньому.

У справжності світу, який був описаний в листах, я переконалася, ще коли працювала в стамбульських, мінґерських та англійських архівах, читала документи й спогади того часу. Проте коли я почала писати історичний роман, я не могла позбутися відчуття, що час від часу ототожнюю себе з Пакізе-султан і неначе розповідаю історію власного життя.

Мистецтво написання романів полягає у здатності автора розповісти про пережите так, наче це все сталося з іншою людиною, а чужий досвід описати як власний. Тому мені легко було повірити, що, уявляючи себе дочкою султана, я роблю це так, як має зробити письменник. Складніше було уявити себе на місці чоловіків, які мали владу, — пашів та лікарів, які керували боротьбою з епідемією.

Оскільки роман за формою і духом схожий радше на багатолюдну історію, ніж на розповідь про одну людину, описані в ньому події мають бути показані з різних точок зору. З іншого боку, великий романіст Генрі Джеймс, який був прихильний до жінок більше, ніж інші письменники, вважав — і я з ним згодна, — що для більшої переконливості на всі події з усіма їхніми деталями читач повинен дивитись очима одного героя.

Однак я писала не просто роман, а роман-дослідження, і тому дуже часто не просто не слідувала цьому правилу, а навпаки — йшла всупереч йому. У найдраматичніших місцях знайомила читача з цифрами, історичними фактами та

даними. Або, описуючи тяжкі переживання одного героя, перескакувала на думки іншого, про які перший і гадки не мав. Або ж починала розмірковувати, що нібито 32-й султан Абдул-Азіз, якого скинули з трону, на думку багатьох, наклав на себе руки, хоча анітрохи не сумніваюся, що це було вбивство. Отже, я намагалася глянути на яскравий світ, зображений у листах Пакізе-султан, очима деяких інших його мешканців, щоб надати книзі історичної об'єктивності.

Як до мене потрапили ці листи? Чому я не оприлюднила їх, перш ніж почала писати роман? Наскільки серйозно я сприймаю детективну лінію сюжету? Ці запитання мені ставили багато разів, але тут я відповім лише на останнє. Варто зауважити, що ідею роману підтримали мої колеги-історики, яким я розповідала про вбивства, що згадувалися в листах, і пристрасть 34-го султана Абдул-Гаміда до романів. Підбадьорив мене також інтерес шанованого видавництва «Кембрідж Юніверсіті Пресс» до ідеї детективу та історії маленького острова Мінгер. Звісно ж, таємниці й важливість чудового світу, який я роками з великою насолодою намагалася відтворити, набагато глибші і важливіші, ніж відповідь на питання: «хто вбивця». Ця відповідь може бути хіба що знаком, підказкою. Інтерес до детективної лінії перетворить всю книгу, починаючи зі слів найбільшого історичного романіста Толстого в епіграфі і цієї передмови, на море підказок.

Дехто мене критикував, що я надто полемізую з популярними й офіційно визнаними істориками, хоча й не згадую їхніх імен. Можливо, ці закиди справедливі. Але я зробила так, бо дуже серйозно ставлюсь до історичних книг, які так любляють читачі.

У передмові до кожної книги, присвяченої історії Сходу, Леванту¹ та Східного Середземномор'я, порушуються пи-

¹ *Левант* — загальна назва країн східної частини Середземного моря (Сирії, Лівану, Палестини, Ізраїлю, Йорданії, Єгипту, Туреччини, Греції, Кіпру).

тання передачі літер давніх алфавітів за допомогою латинки. Я радію, що мій роман не поповнив лави цих нудних творів. Утім, мінгерська мова та мінгерський алфавіт не схожі на жодні інші! Деякі місцеві топоніми я передавала за літерами, як вони пишуться, інші — за звуками, як вони чуються. Те, що одне з мінгерських міст називається, як одне з міст у Грузії, — простий збіг. Однак якщо дещо в моїй книзі вам здаватиметься невловно знайомим, немов давні напівзабуті спогади, знайте, що це не випадковість. Так і було задумано.

*Міна Мінгерлі
Стамбул, 2017*

РОЗДІЛ 1

У 1901 році пароплаву, який вирушав зі Стамбула, потрібно було чотири дні пихкати чорним вугільним димом і йти на південь, а потім, пройшовши Родос, ще пів дня просуватися небезпечними і бурхливими південними водами у бік Александрії, і тільки потім перед пасажирами виринали стрункі вежі Арказької фортеці на острові Мінгер. Зважаючи на те, що острів розташовувався на лінії, яка поєднувала Стамбул та Александрію, пасажирів багатьох пароплавів могли здалеку із захопленням та цікавістю розглядати таємничий силует фортеці. Іноді якийсь капітан з витонченою натурою, помітивши на горизонті захоплюючий краєвид, «алмаз зелений у рожевій оправі» (Гомер, «Іліада»), запрошував пасажирів на палубу насолодитися спогляданням Мінгеру, і художник, що вирушав у подорож на Схід, поспішав замалювати романтичний пейзаж, прикрасивши його важкими хмарами.

Однак до острова підходили лише деякі кораблі. У ті часи тільки три пароплави здійснювали щотижневі рейси на Мінгер: «Сахалін», чий пронизливий гудок міг пізнати кожен мешканець острова, «Екватор», що мав більш низький голос (обидва належали французькій пароплавній компанії «Мессажері марітім»), і «Зевс» — витончене судно критської компанії «Пантелеймон», що подавало сигнал нечасто та коротко. Тому прибуття не передбаченого за розкладом за дві години до півночі пароплава 22 квітня 1901 року, коли починається наша розповідь, було надзвичайною подією.

Гостроносий корабель з тонкою білою трубою, який тихо, неначе шпигун, наближався до Мінгеру з півночі, мав назву «Азізіє» і йшов під прапором Османської імперії. На його борту перебувала поважна делегація, яку султан Абдул-Гамід II відправив до Китаю з дуже важливою місією. Сімнадцять чоловік на борту були у фесках, кавуках¹ та капелюхах — релігійні діячі, військові, чиновники та перекладачі. В останній момент Абдул-Гамід наказав долучити до складу делегації свою племінницю Пакізе-султан, яку недавно віддав заміж, та її чоловіка, дамата² лікаря Нурі. Щасливі, схвильовані й трохи розгублені наречені так і не змогли зрозуміти, навіщо їх відправляють до Китаю, хоча багато про це говорили між собою.

Пакізе-султан, як і її старші сестри, не любила свого дядька і була переконана, що Абдул-Гамід увів їх із чоловіком до складу делегації, переслідуючи якусь таємну погану мету. Але в чому полягала ця мета, вона поки що не розуміла. Деякі з палацових пліткарів тими днями казали, що султан відсилає молоде подружжя подалі від Стамбула, щоб вони згинули десь на просторах Азії або в аравійських пустелях від жовтої лихоманки чи холери. Інші ж нагадували, що розгадати мету Абдул-Гаміда неможливо, доки не закінчиться гра, яку він затіяв. Дамат Нурі був більш прихильним. У свої тридцять вісім років він був успішним і працьовитим лікарем-епідеміологом. Він неодноразово мав честь представляти Османську імперію на міжнародних медичних конференціях. Завдяки успіхам, яких він досягнув у галузі лікарської справи, його ім'я стало відоме Абдул-Гаміду, і той побажав познайомитися з лікарем. Поспілкувавшись із султаном, Нурі-бей переконався в тому, про що було відомо багатьом його колегам:

¹ *Кавук* — традиційний мусульманський головний убір, на який намотували чалму.

² *Дамат* — титул в Османській імперії, який отримували чоловіки, що одружилися з родичками султана.

інтерес правителя Османської імперії до успіхів європейської медицини не поступався його любові до детективних романів. Султан уважно стежив за останніми досягненнями в галузі мікробіології та вакцинації і хотів застосовувати нововведення на практиці у Стамбулі та на всіх підвладних йому землях. Крім того, лікар Нурі дізнався, що Абдул-Гамід обізнаний і занепокоєний тим, що з Азії та Китаю на Захід проникають нові заразні хвороби.

У Східному Середземномор'ї був повний штиль, і прогулянковий пароплав султана «Азізіє» просувався на південь швидше, ніж очікувалося. Дорогою він зайшов до Ізміра, хоча цієї зупинки і не було в початковому маршруті. Поки пароплав наближався до оповитої легким туманом пристані, члени делегації один за одним поспішили по вузькому трапу на капітанський місток, бажаючи дізнатися причину затримки, і з'ясувалося, що «Азізіє» має прийняти на борт таємничого пасажира. Капітан, російський моряк на службі османського султана, стверджував, ніби він і сам не знає, кого повинен забрати в Ізмірі.

Загадковим пасажиром був головний санітарний інспектор імперії, знаменитий хімік та фармацевт Бонковський-паша. Шістдесятилітній головний фармацевт султана, вже втомлений життям, але ще активний, започаткував сучасну аптекарську справу в Османській імперії. Раніше він з мінливим успіхом вів комерційні справи: виготовляв трояндову воду та парфуми, продавав мінеральну воду у пляшках, мав декілька фармацевтичних компаній. Останні десять років зосередився на державній службі: очолював санітарну інспекцію імперії, готував доповідні листи Абдул-Гаміду про поширення холери і чуми й увесь час їздив з міста в місто, з порту в порт, від одного осередку спалаху епідемії до іншого, щоб від імені султана наглядати за дотриманням необхідних карантинних та санітарних заходів.

Бонковський-паша багато разів брав участь у міжнародних епідеміологічних конгресах. За чотири роки до подій, про які йдеться, він подав султану Абдул-Гаміду «записку» про заходи, яких слід вжити імперії для викорінення чуми, що прийшла зі Сходу. Потім його направили до Ізміра, щоб вгамувати спалах чуми у грецьких кварталах міста. А в Османську імперію, змучену епідеміями холери, вже принесли зі Сходу нову заразу — чумну паличку, спалахи якої («вірулентність», як говорили вчені лікарі) то посилювалася, то слабшала.

Епідемії чуми в Ізмірі — найбільшому османському порту Східного Середземномор'я — Бонковський-паша поклав край за шість тижнів. Зробити це вдалося завдяки тому, що містяни підкорилися вимогам не залишати будинки, не порушували санітарних кордонів, охоче дотримувалися всіх заборон і допомагали міській владі та поліції знищувати щурів. Усе місто просякло дезінфектантами, якими пожежники поливали вулиці зі шлангів. Газети — не тільки місцеві «Ахенк» та «Амальтея» та стамбульські «Терджуман-і Хакікат» та «Ікдам», а також французькі та англійські, — які стежили за ходом чуми з одного портового міста до іншого, присвячували успіхам карантинної служби Османської імперії схвальні статті. Доктора Бонковського, поляка, який народився в Стамбулі, добре знали і поважали в Європі. Чума, забравши життя сімнадцяти чоловік, відступила. В Ізмірі знову відкрилися причали, набережні, митниці, лавки та базари, поновили навчання у школах.

Високоповажні пасажери пароплава «Азізіє», які спостерігали з палуби та з ілюмінаторів своїх кают, як паша (цей титул султан Абдул-Гамід пожалував головному фармацевтові п'ять років тому) та його помічник піднімаються на борт, знали про успіхи карантинних та санітарних заходів, які були задіяні в Ізмірі. Станіслав Бонковський був одягнений у дощовик невизначеного в темноті кольору і піджак, який не зовсім вдало

сидів на його високій сутулій фігурі, а в руці тримав знайомий усім його учням світло-сірий портфель, який ось уже тридцять років усюди тягав за собою. Його помічник доктор Іліас волочив скриню з переносною лабораторією, що дозволяла скрізь, хай куди б вирушив Бонковський-паша, розпізнавати холерні ембріони та чумні палички, відрізняти забруднену воду від питної у будь-якому куточку імперії. Не привітавшись із допитливими пасажирями «Азізіє», їхні нові супутники пройшли до своїх кают.

Закритість та відстороненість новоприбулих ще сильніше розпалили цікавість членів делегації. У чому причина такої скритності? Навіщо султан відправив до Китаю на одному кораблі одразу двох найкращих фахівців із чуми та епідемії в Османській імперії? (Другим був дамат Нурі.) Однак незабаром допитливі пасажирі дізналися, що Бонковський-паша та його помічник не їдуть до Китаю, а на шляху до Александрії зійдуть на острові Мінгер, і повернулися до своїх справ. Вони мали три тижні, щоб визначити, як саме варто говорити про іслам з китайськими мусульманами.

Про те, що Бонковський-паша сів в Ізмірі на пароплав, який прямує на Мінгер, доктор Нурі дізнався від дружини. Молоді були знайомі з пашею, хоча познайомилися з ним окремо, обом він подобався, і вони зраділи його сусідству. Доктор Нурі востаннє бачився з колегою, який був старший за нього на двадцять з гаком років, на Венеціанській санітарній конференції. Вони перетнулися ще в ті часи, коли юний Нурі навчався у Військово-медичній школі, а Бонковський викладав йому хімію. Як і багато інших студентів, Нурі благоговів перед учителем, який здобув освіту в Парижі, і з задоволенням відвідував його заняття в хімічній лабораторії, а пізніше — лекції з органічної та неорганічної хімії. Всі студенти-медики захоплювалися багатогранністю Бонковського, який своїм інтересом до безлічі предметів нагадував людину

Відродження, його почуттям гумору і тим, що, окрім розмовної турецької, він досконало знав ще три європейські мови. Як уже згадувалось, за походженням Станіслав Бонковський був поляком, хоч і народився в Стамбулі: його батько був одним з польських офіцерів, які брали участь у розгромленому повстанні поляків проти Російської імперії, вирушив у вигнання і пішов на службу до османської армії.

А Пакізе-султан радісно було згадати, як вона бачилася з Бонковським у дитинстві та юності. Одинадцять років тому у палаці, який більше нагадував в'язницю, поширилася хвороба, від якої злягли із жахливою лихоманкою мати Пакізе та інші мешканки гарему. Султан Абдул-Гамід вирішив, що причиною повальної хвороби став якийсь мікроб і відправив до палацу свого головного фармацевта, щоб взяти у хворих аналізи. Іншим разом Бонковський-паша відвідав палац Чираган, коли йому доручили перевірити воду, яку щодня пили Пакізе-султан та її родина. Абдул-Гамід тримав свого старшого брата, султана Мурада V, якого скинули з трону, під вартою в палаці Чираган, стежив за кожним його кроком, але варто було тому нездужати, посилав до нього найкращих лікарів. У дитинстві Пакізе-султан неодноразово бачила у покоях палацу, зокрема й у гаремі, чорнобородого грека Марко-пашу, головного лікаря батькового дядька султана Абдул-Азіза, якого вбили змовники, і лейб-медика самого Абдул-Гаміда, Маврояні-пашу.

— Кілька років по тому я зустріла доктора Бонковського в палаці Йилдиз, — сказала Пакізе-султан. — Він брав там проби води й писав про це доповідну записку. На жаль, він лише здалеку посміхнувся нам із сестрами і не став розповідати захоплюючі історії та дотепно жартувати, як бувало у нашому дитинстві.

Зустрічі доктора Нурі з головним фармацевтом султана були більш офіційними. На Венеціанській конференції на

його старшого колегу справили враження працьовитість та досвід Нурі-бея.

— Можливо, саме Бонковський-паша був одним з тих, хто похвалив мене як хорошого епідеміолога в розмовах із султаном, — схвильовано сказав доктор Нурі дружині й нагадав, що їхні з пашею дороги перетинались і після того, як він, Нурі, закінчив Військово-медичну школу і став лікарем.

Одного разу за дорученням голови муніципалітету Блака-бея вони перевіряли санітарний стан скотобоєн, розміщених на вулицях Стамбула. Іншого разу Нурі-бей був у захваті від інтелекту та працездатності поважного вченого, коли він разом з декількома лікарями та студентами допомагав Бонковському підготувати доповідь про топографічні та геологічні особливості озера Теркос, розташованого недалеко від Стамбула, і для цього, зокрема, потрібно було провести мікробіологічний аналіз озерної води. Поринувши у приємні спогади, подружжя зрозуміло, що їм хочеться знову побачитися з санітарним інспектором.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Розділ 1	9
Розділ 2	16
Розділ 3	24
Розділ 4	30
Розділ 5	38
Розділ 6	49
Розділ 7	60
Розділ 8	72
Розділ 9	82
Розділ 10	95
Розділ 11	106
Розділ 12	113
Розділ 13	118
Розділ 14	129
Розділ 15	137
Розділ 16	144
Розділ 17	148
Розділ 18	153
Розділ 19	161
Розділ 20	170
Розділ 21	180
Розділ 22	191
Розділ 23	199
Розділ 24	205
Розділ 25	211
Розділ 26	221

Розділ 27	231
Розділ 28	244
Розділ 29	252
Розділ 30	263
Розділ 31	275
Розділ 32	284
Розділ 33	297
Розділ 34	304
Розділ 35	309
Розділ 36	319
Розділ 37	326
Розділ 38	331
Розділ 39	337
Розділ 40	347
Розділ 41	354
Розділ 42	362
Розділ 43	367
Розділ 44	373
Розділ 45	381
Розділ 46	394
Розділ 47	403
Розділ 48	410
Розділ 49	414
Розділ 50	423
Розділ 51	428
Розділ 52	436
Розділ 53	443
Розділ 54	452
Розділ 55	464
Розділ 56	471
Розділ 57	483
Розділ 58	492
Розділ 59	500
Розділ 60	508
Розділ 61	517
Розділ 62	525

Розділ 63	533
Розділ 64	538
Розділ 65	545
Розділ 66	554
Розділ 67	563
Розділ 68	575
Розділ 69	584
Розділ 70	592
Розділ 71	599
Розділ 72	605
Розділ 73	611
Розділ 74	619
Розділ 75	631
Розділ 76	640
Розділ 77	649
Розділ 78	658
Розділ 79	666
Багато років по тому.....	677